

*Кузнецова І. В.,**доцент кафедри теорії та практики перекладу
Національного університету «Запорізька політехніка»**Бережна О. О.,**старший викладач кафедри теорії та практики перекладу
Національного університету «Запорізька політехніка»*

ВИДИ ЗМІНИ ОБСЯГУ ВТОРИННОГО ЗНАЧЕННЯ СЛІВ (ЗВУЖЕННЯ, РОЗШИРЕННЯ) В АНГЛОМОВНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ ВЕРСТАТОБУДУВАННЯ

Анотація. У статті розглянуто сутність типів семантичної деривації, а саме звуження значення, що є наслідком зменшення семантичного обсягу слова і збагачення змісту поняття та розширення значення, яке конкретизує свої значення, оскільки містить у собі всі можливості різноманітних конкретизацій, зумовлених контекстом чи мовленнєвою ситуацією. Ці види значення ґрунтуються на зміні семантичного обсягу слова, розвиваються на парадигматичному рівні та стосуються членів однієї парадигми, вони є явищами одного рівня, що взаємовиключають одне одного. Доведено, що звуження значення слова, як і протилежне йому розширення, належить до семантичних універсалій. Зазначено, що унаслідок звуження семантики кількість значень у семантичній структурі слова може збільшуватися, а відтак і ширше, і вужче значення – зберігатися, тобто всі семи вихідного значення зберігаються і з'являються додаткові. Зокрема, це стосується загальноживаних слів, які з часом набувають термінологічного значення. Тобто під час процесу термінологізації звуження значення виявляється найповніше, адже термінологізація як явище мовної системи полягає передусім у звуженні сфери використання, коли загальноживане слово, набуваючи певних ознак, стає терміном. Аналізуючи англійську верстатобудувальну терміносистему було стверджено, що при термінотворенні звуженню значення найчастіше піддаються абстрактні іменники, що мають ширшу семантику, а також складні терміни, в яких означення перетворюють слова загальнолітературної мови на термін, надаючи йому якісно інший характер.

Під час аналізу було встановлено, що, при розширенні обсягу значення видове поняття розвивається у родові. Означений процес спостерігається, коли йдеться про перехід терміну до загальноживаної сфери вжитку, причому основне значення не втрачається повністю, а відступає у периферійну зону, тобто відбувається процес детермінологізації. Таким чином, втрачаються ознаки системності, однозначності та спрощується пояснення самого поняття. При цьому значення детермінологізованих одиниць здебільшого розширюється, тобто відбувається його генералізація.

Отже, типовими процесами зміни обсягу семантичного значення лексичних одиниць в англійській терміносистемі верстатобудування при термінологізації, детермінологізації є: конкретизація значення загальноживаного слова при термінологізації та генералізація – при детермінологізації.

Ключові слова: семантична деривація, обсяг значення, звуження, розширення, термінологізація, детерміно-

логізація, терміносистема, верстатобудування, конкретизація, генералізація.

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сучасного мовознавства є те, що центром підвищеної уваги є питання зміни семантичного обсягу в словах. Поява та зникнення, відродження й архаїзація слів, значень стимулюють активізацію потенційних можливостей у лексико-семантичній системі. Такі семантичні зміни значення слова називаються процесом звуження та розширення значень слів. Вважають, що перехід від родового поняття до видового в семантиці слова призводить до звуження його значення, а перехід видового поняття до родового утворюють його розширення. Розглянемо дію цих взаємовиключних семантичних процесів на прикладі англійської терміносистемі верстатобудування. Як відомо, зазначена терміносистема є галуззю машинобудування, що виробляє обладнання для обробки сировини, конструкційних матеріалів, деталей машин і механізмів шляхом механічної або комбінованої дії, а також устаткування з механізації та автоматизації процесів у промисловості. Зростання загального культурного рівня населення, стрімкий розвиток науки й техніки, розширення масштабів науково-технічної інформації вимагають від науковців, з одного боку, удосконалення терміносистем, а з іншого – гармонізації термінології. У цьому сенсі верстатобудувальна терміносистема, як порівняно молода підсистема мови, привертає увагу своєю лінгвістичною невивченістю. Потреба цілісного всебічного аналізу фахової лексики англійської термінології верстатобудування, утвореної внаслідок вторинної номінації також зумовлює **актуальність** цієї праці, оскільки це складне й неоднозначне явище. Галузь верстатобудування утворює особливий лексичний прошарок, який з перебігом часу зазнає змін і динамічно розвивається, забезпечуючи комунікативні потреби фахівців даної галузі.

У вітчизняному та зарубіжному мовознавстві теоретичні основи теорії семантичної деривації закладені в працях мовознавців, які в різний час працювали над проблемами семантики та номінації (Г. Пауль, С. Ульман, В. Г. Гак, М. І. Вус, Т. В. Грошко, Н. В. Чернікова, І. А. Самойлова, Д. В. Мазурик, О. А. Семенюк, О. А. Стишов тощо). Особливо актуальними на сучасному етапі є дослідження проблем семантичної деривації на тлі процесів термінологізації, детермінологізації та ретермінологізації у різних терміносистемах мови. У напрямі тер-

мінологізації семантичну деривацію описували О. Винник, С. Булик-Верхола, О. Кримець, І. Кочан, Н. Ляшук, Л. Симоненко, Н. Цісар тощо. Детермінологізацію та ретермінологізацію досліджували І. Гошовська, А. Грицьків, І. Ментинська, Г. Наконечна, В. Карпова, А. Ковтун, Ж. Красножан, Г. Мацюк, Н. Непійводи, О. Стишова тощо. Але незважаючи на те, що теорія номінації добре розроблена, питання, що розглядаються, не є застарілими.

Мета цієї статті – вивчення сутності типів семантичної деривації, а саме звуження та розширення значення слова в англійській терміносистемі верстатобудування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, одним із продуктивних й активних шляхів удосконалення лексики та прогресу мови взагалі є семантична деривація, якою традиційно називають такий семантичний розвиток слова, що полягає в утворенні нових значень. Під семантичною деривацією прийнято розуміти утворення похідних значень від початкових без зміни форми знака [1, с. 6]. Семантична деривація, зазвичай, включає в себе розширення, звуження й різного роду зрушення значення.

В сучасній лінгвістиці проблема звуження значення як одного зі способів семантичного розвитку слова потребує щонайглибшого вивчення. Дослідження семантичних змін у мовознавчій науці має давню історію, а одна з перших згадок про процес розширення й звуження словом свого значення міститься в праці 1880 року («Принципи історії мови» Г. Пауля) [2]. Про те, на сьогодні, як вітчизняна, так і зарубіжна наука не мають єдиної чіткої структуризації та детального аналізу класифікаційних ознак такого різновиду семантичних змін, як звуження значення. Зокрема, звуження й протилежне йому розширення семантики досі не диференційовані чітко від значеннєвих перенесень. Терміном «синекдоха» пропонує позначити О. Кримець розширення й звуження значення [3, с. 25], а вчена Є. А. Карпіловська виокремлює розширення й звуження як типи синекдох, тобто різновиду метонімічного перенесення [4, с. 24], у той час як Т. В. Грошко уважає метафоричне й метонімічне перенесення процесами, підпорядкованими розширенню та звуженню [5, с. 39]. Більшість же лінгвістів (Л. Блумфілд, Л. Булаховський, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т. К. Пузирева, Ю. В. Романюк тощо) розглядають розширення чи звуження значення слова як супровідні процеси до інших типів семантичних змін.

Таким чином, незважаючи на те, що звуження й розширення значення та метафоричне й метонімічне перенесення мають багато спільного у своїй природі, вони відрізняються передусім своїми наслідками. Під час звуження й розширення поняття, назване словом, залишається тим же, а змінюється лише його обсяг (поняття стає більш вузьким або, навпаки, більш широким), тоді як унаслідок перенесень до значення слова додаються нові суттєві ознаки, і слово на підставі такої модифікації може втілювати нове поняття [6, с. 115]. Наслідком перенесень, на відміну від звуження й розширення, може бути або зміна значення слова, або поява нового слова. Але не можливо заперечувати зв'язок окреслених явищ і вважаємо, що в окремих випадках кінцевим результатом таких семантичних процесів, як метафоричне й метонімічне перенесення, може бути «розширення змісту колишнього значення і, відповідно, звуження обсягу вживання або, навпаки, звуження кількості ознак при одночасному розширенні обсягу вживання» [7, с. 30].

Класифікуючи основні типи смислових змін за логічними відношеннями між первинним і вторинним значенням, німецький лінгвіст Г. Пауль започаткував традиційний підхід до вивчення звуження значення. Він виокремлював спеціалізацію як наслідок звуження обсягу й збагачення змісту поняття. На думку вченого, колишні, більш загальні значення слів, можуть залишатися разом з новими, більш спеціальними, або й зовсім зникати [2]. Так, як звуження значення – це «... процес, при якому слово, що раніше позначало родове поняття чи назву цілого, стає назвою видового поняття або частини цілого» [2]. У нашому випадку визначаються специфічні для англійської мови особливості термінотворення: первинне вживання лексики як спеціальної, що характеризується поєднанням у слові загальних і спеціальних значень, тобто відбувається процес термінологізації загальноновживаних слів. Між терміном та не терміном існує постійний контакт, у результаті термінологізації значення загальноновживаного слова звужується, відбувається його конкретизація [8, с. 67]. Як свідчить наше дослідження, звуженню значення при термінотворенні піддаються найчастіше абстрактні іменники, що мають ширшу семантику: наприклад, термін *direction* (напрямок) – *складова повної сили різання, що відноситься до площини зсуву і до напрямку потоку стружки: A photographic technique for chip flow measurement is described and results are presented for a wide range of cutting conditions* [9]. – *Описується фотографічна методика для вимірювання витрат складових повної сили різання, що відноситься до площини зсуву і до напрямку потоку стружки, а результати представлені в широкому діапазоні режимів різання.* Загальноновживане поняття, що позначається словом загальнолітературної мови «напрямок», має такі диференційні ознаки: 1) *позначення руху*, 2) *спрямований рух*, 3) *напрямок чогось (руху, думки)*; спеціальне поняття, зберігаючи всі диференційні ознаки, отримує специфічні тільки для нього додаткові ознаки: 4) *напрямок (чого?) потоку стружки*, 5) *напрямок (з якою метою?) для визначення сили різання.* Слово загальнолітературної мови звужує своє значення, спеціалізується в лексичній системі певної галузі знання, виражаючи всі диференційні ознаки базового слова.

Розглянемо ще один приклад, використовуючи термін *to surface* (з'являтися) – *обробляти деталь з поверхні: Next this disc is surfaced* [9]. – *Далі обробляється цей диск з поверхні.* Загальноновживане поняття, що позначається словом загальнолітературної мови «з'являтися», має такі диференційні ознаки: 1) *позначення руху*, 2) *спрямований рух вгору*, 3) *напрямок чогось (руху, думки)*; спеціальне поняття, зберігаючи всі диференційні ознаки, отримує специфічні притаманні тільки для нього додаткові ознаки: 4) *напрямок (чого?) деталі*, 5) *напрямок (яким чином?) з поверхні.*

Звуження значення спостерігається і в складних термінах. Означення в даних термінах-словосполученнях виконують функцію «перетворювача» слова загальнолітературної мови на термін, надаючи йому якісно інший характер, наприклад: *hydraulic loss* – *гідравлічні втрати* – *втрати гідравлічного тиску*; *pressing force* – *стискальна сила* – *(сила стиснення): In the general case, the heavier is the product (10), the more is its pressing force applied to the working table (2), which force may achieve several kilograms* [9]. – *Загалом, чим масивніше заготовка 10, тим більше повинна бути її сила натискання на робочий стіл 2, яка може досягати декількох десятків кілограмів.*

Таким чином, прикметники звужують нетерміновані лексичні одиниці, включаючи їх в терміносистему верстатобудування вже як найменування спеціального поняття.

У термінології верстатобудування подібні терміни можуть утворювати термінологічні гнізда, в яких звуження значення базового слова здійснюється досить часто, наприклад: *belt* – ремінь, *стрічка* – *flatbelt* – плоский ремінь, *V-belt* – клиноподібний ремінь, *abrasive belt grinder* – стрічково-шліфувальний верстат, *double-side dabrasive belt grinder* – двосторонній стрічково-шліфувальний верстат, *flat belt pulley* – шків плосконасової передачі, *single-sided abrasive belt grinder* – стрічково-односторонній шліфувальний верстат; *force* – сила, *internal force* – внутрішня сила, *external force* – зовнішня сила, *pressing force* – стискальна сила, *centrifugal force* – відцентрова сила, *expulsive force* – виштовхувальна сила тощо.

Приклади наочно демонструють не тільки широке використання в досліджуваній термінології термінів, утворених звуженням значення, а й активне утворення нових термінів на базі вже наявних, є видовими щодо до базового і відрізняються від нього змістом поняття, що виражається в означенні. Не випадково для прикладу був обраний загальнонауковий термін *force*: звуження значення піддаються не тільки слова загальнолітературної мови *belt*, а й загальнонаукові *force*, і загальнотехнічні терміни *lathe*. Трапляються випадки звуження лексичного значення слова, твірного для того чи іншого терміна. Наприклад, термін *lathe*, який раніше позначав усі види верстатів. Зараз цей термін перекладається як *звичайний токарний верстат*. *Lathes can measure and inspect their production themselves* [9]. – *Токарні верстати самі можуть проводити вимірювання та інші перевірки деталей при обробленні*. Звуження значення може відбуватися паралельно зі зміною морфологічних характеристик слова, наприклад, вживання його в межах конкретної терміносистеми тільки в множині: *pulse disturbances* – імпульсні перешкоди; *steady-state conditions* – стабілізований режим. Множина іменника служить у подібних словосполученнях ідентифікатором приналежності лексичної одиниці до термінологічної системи певної галузі знання [10, с. 50].

Звуженню значення при терміноутворенні піддаються найчастіше абстрактні іменники, що мають ширшу семантику: *strengt* – міцність, *resiliency* – пружність, *variation* – зміна, *error* – похибка, *reliability* – надійність, *permeability* – проникність тощо.

Таким чином, звуження як один із способів вторинної номінації можна віднести до продуктивних, оскільки цей спосіб словотворення – «зручний для термінології, яка представляє собою ряд термінологічних підсистем, тобто в якомусь сенсі окремих, оформлених і до певної міри самостійних мовних одиниць, менших, ніж вся термінологічна система, яка, у свою чергу, менше, ніж система загальнолітературної мови» [11, с. 115]. Як правило, звуженню піддається абстрактна лексика загальноновживаної мови, що дозволяє утворювати назви термінів-процесів, термінів явищ, термінів ознак тощо.

Розширення значень похідного слова, як засвідчує проведений аналіз, може бути наслідком різноманітних причин. Так, зокрема, для значної кількості слів це явище пов'язане із процесом детермінологізації – перетворення терміна в загальноновживане слово шляхом нейтралізації його дефінітивної функції. При детермінологізації термін втрачає ознаки системності, однозначності, паралельно відбувається спрощення

самого поняття, термін перелаштовується до функціонування в розмовній мові. Значення детермінологізованих одиниць здебільшого розширюється, тобто відбувається його генералізація. Наприклад, *It is true that lathe-bored molds often have minor defects* [9]. – *Це правда, що ливарні форми, які роблять на свердловальному токарному верстаті, часто мають незначні дефекти*. Термін *mould* – ливарна форма, виливниця:, перейшов до загального вжитку, набувши загального значення *the mould* – лекало, зразок, трафарет, шаблон, стереотип: *We'll break the mould and get promoted, whether it's this season or next season* [9]. – *Ми зламаємо стереотип та отримаємо підтримку цього або наступного сезону*. Характерно, що таке розширення значень спричиняє втрату словом ідіоматичності *to break the mold* (тобто відбувається дефразеологізація його значення), унаслідок якої термін стає відомим не лише обмеженому колу спеціалістів конкретної галузі знань чи діяльності, а всім носіям мови. Можемо також стверджувати, що розширення значень іноді викликає не лише дефразеологізацію, а й втрату словом багатозначності. Цей процес можна простежити за схемою: однозначне слово – багатозначне – *groove* – жолобок, паз – *природне поглиблення, виїмка; рутин*: *Using sheave gauge, check bar groove for compatibility with winch bar* [9]. – *Перевірити жолобки заготовки калібром і переконатися, що розмір збігається з калібром заготовки*. *Everything went on in its accustomed groove* [9]. – *Все швидко увійшло до звичайної колії*.

Подекуди широкі тлумачення окремих слів, які ґрунтуються на одиницях, зафіксованих у словниках, не завжди відповідають їхньому реальному вживанню, швидше демонструють потенційні можливості похідних певних словотвірних типів.

Розширення значення похідного може бути спричинене й термінологізацією, хоча в сучасному мовознавстві існує думка про термінологізацію як процес, пов'язаний лише зі звуженням семантики – від слова загальноновживаного до спеціального (від широкої сфери використання до вузької) [10, с. 15]. На нашу думку, термінологізація часто є розширенням меж використання слів, оскільки додає певні інноваційні семи до тих, що вже існували в структурі слова. Твірне слово не припиняє в такому випадку свого активного функціонування в мові, дуже часто поряд із термінологічним значенням, як зауважує З. М. Осипенко, живе й загальне, не термінологічне [8, с. 67], що уможливило одночасне існування необмеженої кількості номінативних значень однієї лексеми (наприклад, *bearing* – підшипник; *опора*; *опорна поверхня*): *Under very big bearing load, necessity in additional increasing bearing stiffness may arise* [9]. – *При дуже великих навантаженнях з боку вала на пелюстковий підшипник може виникнути необхідність додаткового збільшення жорсткості*. *The annular guides of the annular elements and rotor covers and the end-face surfaces of the housing can be provided with rolling-contact bearings* [9]. – *Кільцеві напрямні кільцевих елементів, кришок ротора і торцеві поверхні корпусу можуть мати опори кочення*.

Як ми вже зазначали, розширення супроводжується появою в загальноновживаних слів додаткових термінологічних значень на основі існуючих у мові-джерелі в результаті актуалізації різних сем, наприклад: *die* – штамп, пуансон, шаблон, смерть; *crank* – кривошип, колінчастий важіль, рукоятка, хитромудре висловлювання; *hob* – черв'ячна фреза, зубофрезерний верстат, домовий.

Найчастіше при семантичному створенні термінів розширення значення слова поєднується з калькуванням, і семантичне зрушення відбувається за аналогією до англійської мови, наприклад: *карта* – *card*, *розширення* – *extension*, *зберегти* – *save*, *стерти* – *erase* тощо.

Функціональне перенесення вважається ще одним різновидом зміни семантичного обсягу слова, за якого різні слова виконують однакові чи подібні функції. Наприклад, слово загальноживаної мови *gate* – *ворота* та термін верстатобудування *gate* – *затвор (патрона)* об'єднані спільною функціональною ознакою, зазначені пристрої мають за спільне призначення впорядковано пропускати щось.

Немотивовані терміноодиниці відзначаються тим, що їхня внутрішня форма не висвітлює відмінні риси поняття і мотив їх утворення не є прозорим. Наприклад, один з ключових термінів верстатобудування *machine* – *верстат, машина* був запозичений англійською термінологічною лексикою із французької мови. Він є немотивованим з огляду на те, що не викликає асоціативних зв'язків з мотивом його утворення.

Отже, згідно з нашим дослідженням у терміносистемі верстатобудування звуження значення є більш частотним фактом, ніж розширення. Одна з причин такої несиметричності полягає в тому, що домінуюча тенденція розвитку – це розвиток у бік диференціації, а не в бік узагальнення. «Термінологізація як явище мовної системи полягає передусім у звуженні сфери використання, коли ненаукове поняття, набуваючи певних ознак, переходить у систему наукових понять» [12, с. 190]. Звуження значення також дозволяє зберегти зв'язок термінологічних і загальноживаних понять, простежити шляхи мотивації терміна.

Таким чином, семантичний спосіб термінотворення є природним, закономірним і активно використовується в термінології верстатобудування. **Перспективи** подальших досліджень убачаємо в установленні концептуальних структур, що визначають специфіку словотворчих процесів в англомовній терміносистемі верстатобудування.

Література:

1. Бевз Т. Загальні закономірності семантичної деривації (на матеріалі неологізмів педагогічної галузі). *Наукові записки*. Кіровоград, 2001. Вип. 35. С. 3–7.
2. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. Deutsch, Historische Sprachwissenschaft, Sprachwandel, 1995. 381 s.
3. Кримець О. Метафора й метонімія як чинники творення й розвитку української технічної термінології // *Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2010. № 675. С. 23–27.
4. Карпіловська Є.А. Вторинна номінація у сучасній українській мові: тенденції розвитку. Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Донецьк: ДонНУ, 2010. Вип. 20. С. 27–32.
5. Грошко Т. В. Про природу вторинної номінації в структурі спеціального дискурсу. Publishing house Education and Science s.r.o. URL: http://www.rusnauka.com/17_SSN_2007/Philologia/22471.doc.htm (дата звернення 16.08.2023).
6. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики / Є.А. Карпіловська, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, В. І. Критська, Т.К. Пуздирєва, Ю.В. Романюк; Відп. ред. Є.А. Карпіловська. К.: ТОВ «КММ», 2013. 416 с.
7. Ковалик І. І. Вчення про словотвір. Київ : Вища школа, 1963. 84 с.
8. Осипенко З.М. Різновиди термінів і їх семантичні особливості // *Мовознавство*. 1974. № 2. С. 6–69.

9. Modern machine tools. 2014. № 8. URL: <http://www.magazinecommunications.com/media-mechanical-data.php?mag=109#> (дата звернення 01.07.2023)
10. Зацний Ю. А. Развитие словарного состава английской лексики в 80-90-е годы XX столетия : дис. докт. филол. наук : [10.02.04] «Германські мови»/ Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка./ Запоріжжя, 1999. 403 с.
11. Василяко І. Ю. Лексико-семантичні відношення в українській термінології кіномистецтва. *Термінологічний вісник*. 2013. Вип. 2 (2). С. 113–119.
12. Прісовська Г. Багатозначність в аспекті викладання української мови як іноземної. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. Львів: Кафедра укр. прикладного мовознавства, 2007. С. 189–194.

Kuznietsova I., Berezhna O. Types of changes in the word meaning (narrowing, extension) in English terminology system of machine tool construction

Summary. The article deals with the essence of the semantic derivation types, namely narrowing of meaning to be a consequence of reducing the semantic volume of a word and enriching the content of a concept, and extension of meaning to specify its meaning, because it contains all the possibilities of various specifications caused by the context or speech situation. These types of meaning are based on a change in the semantic volume of a word, developed at the paradigmatic level and related to members of the same paradigm. They are phenomena of the same level to be exclusive mutually. It is proved that the narrowing of the word meaning as well as its opposite extension, belongs to semantic universals. It is noted that as a result of the semantics narrowing the number of meanings can increase in the semantic structure of a word and therefore both the broader and narrower meanings can be preserved, i.e. all some of the original meanings are preserved and additional ones appear. In particular this applies to commonly used words that acquire a terminological meaning over time. In other words during the process of terminologisation the narrowing of meaning is the most complete, because terminologisation as a phenomenon of the language system consists in narrowing the scope of use primarily when a common word, acquiring certain features becomes a term. When analysing the English-language machine tool terminology system, the author argues that in the process of term creation abstract nouns with broader semantics and complex terms, in which definitions turn words of the common literary language into a term, are most often subject to narrowing of the meaning, giving it a qualitatively different character.

The analysis has shown that when the volume of meaning is expanded the specific concept develops into a generic one. This process is observed when the term moves to the common sphere of use and the basic meaning is not completely lost but retreats into the peripheral zone, i.e. the process of determinologisation takes place. Thus, the signs of consistency and unambiguity are lost and the explanation of the concept itself is simplified. At the same time the meaning of deterministic units is mostly expanding, i.e., its generalisation is taking place.

Thus, in the English machine tool terminology system the typical processes of changing the volume in the semantic meaning of lexical units during terminologisation and determinologisation are: specification of the commonly used word meaning during terminologisation and generalisation during determinologisation.

Key words: semantic derivation, word meaning, narrowing, extension, terminologization, determinologization, terminology system, machine tool construction, concretization, generalization.